

FREUD OVER "WERKEN, WERKEN EN NOG EENS WERKEN"¹

Lieven Jonckheere

DEEL ÉÉN

SELFPSYCHOLOGY: LOVE, WORK AND ... LEISURE

1. Freud: werk > liefde

Als ik het goed heb begrepen verwacht men van mij hier niet meteen dat ik de psychoanalyse 'toepas' op het onderwerp van vandaag, het zogenaamde burnout-syndroom, maar wel dat ik, als het ware preliminair daaraan, een soort aanzet zou geven tot een 'algemene psychoanalytische visie op werk' – psychoanalytische visie, met haar typische eigenaardigheden die sommigen zullen verheugen, en anderen weer zullen ergeren, maar die misschien wel aanleiding kunnen geven tot een vruchtbaarder debat over werk dan doorgaans het geval is vanuit bijvoorbeeld HRM-concepten.

Ik moet bekennen dat ik, om te beginnen, de onzalige universitaire reflex heb gehad om eerst even te gaan grasduinen in de meest actuele psychoanalytische literatuur rond werk. En dat ik ben teruggekeerd van een kale reis: analytici hebben de mond vol over De Liefde, maar over Het Werk hebben wij blijkbaar heel wat minder te zeggen. Nochtans, en dat is meteen al een eerste stelling waarmee ik wil terugkeren tot Freud, én tot Paul Verhaeghe, nochtans is "in tijden van eenzaamheid" Het Werk minstens even belangrijk als De Liefde ...

werk en Unbehagen in der Kultur

Dat kan verrassend klinken. Daarom gooi ik maar meteen een citaatje van Freud in het midden, een citaat uit "Das Unbehagen in der Kultur", dat in geen enkele psychoanalytische bespiegeling over werk ontbreekt. "Geen andere *Technik der Lebensführung*, geen andere manier van levenswandel smeedt zo een vaste band met de realiteit als werken; werk geeft het individu minstens in een stuk van de realiteit, in de menselijke gemeenschap, een vaste plaats." Volgens Freud verankert het werk een mens dus eerst en vooral met beide voeten in de sociale realiteit – wat van de liefde bezwaarlijk kan gezegd worden. Werk komt echter niet alleen tegemoet aan het realiteitsprincipe, in dezelfde passage suggereert Freud ook dat werk ook het lustprincipe 'bevredigt', en zelfs het lustprincipe in al zijn complexiteit. Niet alleen de objectlibido en de narcistische libido maar ook componenten van de doodsdrijf kunnen een uitweg vinden in de *Berufsarbeit* – en dit des te meer als dit beroep vrij is gekozen. Werk komt dus tegemoet zowel aan het realiteitsprincipe als aan het meest veeleisende lustprincipe. Freud betoont zich dan ook zeer verwonderd dat *die Arbeit als Weg zum Glück von den Menschen wenig geschätzt wird* – hoe komt het toch dat we tegen beter weten alles blijven verwachten van De Liefde en niets van Het Werk om gelukkig te worden?^{2[2]}

¹ Symposium "Burnout in de sociale Band", Universiteit Gent, 26-04-02

² *Keine andere Technik der Lebensführung bindet den Einzelnen so fest an die Realität als die Betonung der Arbeit, die ihn wenigstens in ein Stück der Realität, in die menschliche Gemeinschaft sicher einfügt. Die Möglichkeit ein starker Ausmass*

Iedereen weet toch dat de Grote Liefde ongelukkig maakt! Iedereen weet toch dat het slechts door te werken, te werken en nog eens te werken is dat men meer dan 100 jaar oud wordt!

2. van selfpsychology over humanistische psychologie tot HRM

U merkt het, ik doe nog een schepje bovenop Freuds ironie. Ik wil mij immers van in het begin duidelijk distantiëren van elke vorm van psychoanalyse die alle psychische heil van De Liefde verwacht en weinig tot niets van Het Werk.

selfpsychology

Want dat is inderdaad een ideologie die gepromoot wordt door de *selfpsychology*. Die *selfpsychology* is hier misschien minder bekend, minder identificeerbaar als stroming binnen de Amerikaanse psychoanalyse; namen als Kohut en Erikson zullen echter wél bij velen een belletje doen rinkelen. Heel kort: wat is dat *self*? Het *self* is geen stabiele kern, zoals het *ego* van de egoanalyse, maar eerder een soort relationele dynamiek in het individu. Ik citeer Kohut: "Het *self* komt tot stand, groeit en wordt onafhankelijk in een wanhopige, en vaak ook hopeloze strijd om zichzelf los te werken van het schadelijke *selfobject*" – dat schadelijk *selfobject* is niets anders dan het onbewuste van de moeder. Het *self* of eigenlijk de *selfactualisation* is dus de creatie van een eigen plek buiten het onbewuste van de moeder, een eigen onbewuste, het vinden van een eigen verlangen buiten het verlangen van de moeder - *a room for one's own*, met het aan Virginia Woolf ontleende motto van de *selfpsychology*. Opmerkelijk, zeker vanuit Lacan, is dat de vader in dat proces van *selfactualisation* geen rol van belang toebedeeld krijgt; er wordt gerekend op een *good enough mother*, een moeder die 'goed genoeg' of 'voldoende goed' is, die zo goed is om haar kind een eigen *self*, een eigen plek, een eigen verlangen te gunnen.

Maslow en de Humanistische Psychologie

Ik vermeld hier die zelfactualisatie, omdat die een cruciale rol speelt in de huidige arbeidspychologie, zij het dan in de versie van Maslow. Inderdaad, de *selfpsychology* is de latente psychoanalytische rots – of het los zand - waarop Maslows welbekende *needs hierarchy* of behoeftepiramide is opgetrokken. U weet ongetwijfeld dat, volgens de humanistische psychologie, de mens zijn motivatie zou putten uit de bevrediging van vooreerst de lagere, biologische behoeften van het zelfbehoud; eenmaal dat gegarandeerd, zouden sociale behoeften aan interactie de aandacht opeisen; maar waarlijk mens zou een mens zich pas voelen bij de bevrediging van zijn 'psychische behoeften'.

Op dat hoogste, psychische schavotje maakt Maslow dan het cruciale onderscheid, dat de Amerikaanse psychoanalyse nog altijd verdeelt, het onderscheid namelijk tussen behoeften van het *ego*, het 'ik', en de behoefte aan *selfactualisation*. *Ego*-behoeften zijn narcistisch, met nood aan bevestiging dat ik goed ben zoals ik ben, dat ik 'het' goed doe, dat ik de zaken onder controle heb, "Ik ben ok, gij zijt ok". *Selfactualisation* daarentegen impliceert een dynamiek: niet meer de simpele bevestiging door kleine en grote anderen van wat men is en doet, maar een heuse queeste naar wat men zou kunnen zijn, met een

libidinöser Komponente, narzistische, aggressive und selbst erotische auf die Berufsarbeit und auf die mit ihr verknüpften, menschliche Beziehung zu verschieben, leiht ihr ein Wert ... Besondere Befriedigung vermittelt die Berufsarbeit, wenn sie eine frei gewählte ist, also bestehende Neigungen, fortgeführte oder konstitutionell verstärkte Triebregungen durch Sublimierung nutzbar zu machen gestattet. Und dennoch wird die Arbeit als Weg zum Glück von den Menschen wenig geschätzt. Man drängt sich nicht zu ihr wie zur anderen Möglichkeiten der Befriedigung. Die grosse Mehrzahl der Menschen arbeitet nur notgedrungen, und aus diesen natürlichen Arbeitsscheu der Menschen leiten sich die schwierigsten sozialen Probleme ab.

ontwikkeling van allerlei latente mogelijkheden, de actualisatie van uw potentieel – *personal growth* of 'persoonlijke groei' heet dat dan.

Human Resource Management

Ik weid hier ook een beetje uit over Maslows behoeftepiramide, omdat die inderdaad het openlijk beleden 'psychologisch kader' vormt van het *Human Resource Management*. HRM stelt inderdaad dat werk niet alleen toelaat om biologische, sociale en narcistische behoeften te bevredigen, maar werk moet daarbovenop ook nog eens de actualisatie van het potentieel van uw *self*, de actualisatie van uw *human resources* mogelijk maken.

Een der basisvoorwaarden voor die zelfactualisatie, die actualisatie van uw potentieel, blijkt heden *flexibility* te zijn, 'flexibiliteit' is inderdaad een der meesterbetekenaars uit het huidige HRM. Heden wordt de werknemer niet meer verwacht om jarenlange ervaring te verzamelen in dezelfde functie, om alsmaar beter te worden op dezelfde stoel - dat staat op het niveau der *ego*-behoeften. Integendeel, om ernstig genomen te worden moet de ideale werknemer zoveel mogelijk veranderen van functie, en eventueel ook van bedrijf - in dat flexibel parcours ontdekt en ontwikkelt U immers Uw eigen sluimerende mogelijkheden – dat U daarbij meteen ook Uw *employability* of 'tewerkstelbaarheid' verhoogt, is meteen mooi meegenomen.

Voor de kenners van het HRM-jargon wijs ik ertussendoor ook nog even op dat de zelfpsychologie die ontwikkelingscapaciteit van het *self* ook wel eens *competency* noemt – wat ook weer zo een meesterbetekenaar is van het HRM.

burnout

Ik ga hier echter niet verder in op de impact van de *selfpsychology* op het HRM, via Maslows Humanistische Psychologie. Ik rond deze inleiding af met een voorzichtig kritisch geluid daartegenover – dat zijdelings meteen ook een hypothese inhoudt in verband met *burnout*.

Het HRM heeft dus de mond vol over *selfactualisation*, groei, ontwikkeling van *human resources* of competenties – de mens zou niets liever verlangen. En het HRM reikt daarbij een helpende hand door dat *self*, die *human resources* of competenties te 'managen', te beheren, in goede banen te leiden.^{3[3]}

In de praktijk blijkt echter van langsom meer dat management van zelfactualisatie een grens kent – ook hier is de weg naar de hel weer geplaveid met de beste bedoelingen: op de top van zijn behoeftepiramide staand, eenmaal alle potentieel is geactualiseerd via maximale flexibiliteit in het werk, eenmaal dus zichzelf gevonden, op dat glorieus moment blijkt een mens plots in een zwart gat te kunnen vallen, een zwart gat dat we dan ook kunnen vergelijken met een soort krater. Het is inderdaad bovenaan die behoeftepiramide van Maslow dat zich een structureel te noemen vorm van *burnout* situeert.^{4[4]}

³ Daarbij komt dan plots de hele zelfpsychologische dialectiek van verbondenheid én gescheidenheid met het onbewuste verlangen van de moeder dat leiderschap compliceren. Is de *manager* een *good enough mother*, een 'voldoende goede moeder' die het haar kind, zijn werknemer, gunt om zelfstandig te werken? En dat dus zonder dat een derde, of een 'vader' moet tussenkomen. Bijvoorbeeld onder de vorm van een vakbond.

⁴ Eerlijkheid gebiedt ons wel te vermelden dat Maslow zelf niet blind was gebleven voor dit gevaar. Hij had er immers al op gewezen dat de behoeften van het *self* slechts versterken als ze bevredigd worden (in tegenstelling tot alle lagere behoeften). Dit moet dan inderdaad ook betekenen dat ze in principe nooit echt kunnen bevredigd worden. Dat *burnout* daarvan een klinische manifestatie is, lijkt Maslow (in zijn voetspoor het HRM) echter ontsnapt te zijn.

Neo-maslowianen beschouwen *burnout* als een "spanningsveld voorafgaand aan persoonlijke groei". De persoon groeit door, van het narcistisch niveau der ik-behoeften tot het hoogste niveau van de nood aan zelfactualisatie. Maar op dat moment blijkt de omgeving, het bedrijf bijvoorbeeld, niet meegegroeid te zijn; die omgeving tracht de persoon dan ook weer omlaag te trekken en te beperken tot de bevrediging der ik-behoeften. *Burnout* is dus de periode tijdens dewelke het progressieve *self* worstelt met die

Zelf benader ik die *burnout* liever vanuit een andere metafoor dan 'opgebrand', 'uitgebrand', 'doorgebrand' zijn, namelijk als een *fuite* of een 'lek'. Wie heel de toer van zijn *self* heeft gedaan, loopt inderdaad het risico van te moeten ontdekken dat die onuitputtelijk gewaande bron ergens een *fuite* vertoont, een lek waarlangs alle psychische energie kan wegebben, wat dan leidt tot het gevoel: "Ik ben niets meer, ik kan niets meer". Dat idee van een *fuite* haal ik bij Freuds eerste theorie over de melancholie, waarin hij aan de basis van de melancholie een soort *innere Verblutung* veronderstelde, een 'interne verbloeding' of een intern verlies van de seksuele energie van de libido'.

Een wel erg letterlijke illustratie van dat interne bloedverlies biedt de fameuze *karoshi*, dat is de radicale vorm die *burnout* in Japan lijkt aangenomen te hebben, waar werknemers plots doodvallen op de werkvloer ingevolge diverse vormen van interne bloeding – alsof de Japanse werknemer letterlijk uitgeperst wordt tot zijn aders barsten.

Maar ik keer terug tot de interne verbloeding, van de libido, in de melancholie: daarmee wil ik niet suggereren dat *burnout* een melancholisch fenomeen zou zijn, en dus een vorm van psychose. Elke neuroticus kan immers geconfronteerd worden met dergelijk 'lek' in het energiereservoir van zijn libido, en ook die neuroticus kan daarop reageren met een quasi-melancholische 'depressie' waarin hij zichzelf afdoet als minder dan niets en tot niets meer in staat.^{5[5]} In Freuds ervaring zou dat zelfs een typisch probleem zijn op het einde van een analyse. Ik keer daarop later terug, als ik het zal hebben over die analyse als vorm van werk, als paradigma dat kan toelaten om iets te zeggen over de essentie van wat werk is.

Maar ik rond hier eerst mijn opmerking af over *burnout* in het werk van alledag. Het moet duidelijk zijn dat ik het niet heb over *burnout* ingevolge routinewerk; maar wel over een structurele *burnout*, een *burnout* in de hoogste graad als ik dat zo mag zeggen, en die wel eens het kwalijke gevolg zou kunnen zijn van de verplichting om een beetje teveel zichzelf te zoeken en te zijn in het werk. Het is bekend in de hulpverlening: 'zichzelf volledig geven' leidt tot *burnout*, tot een *leakage* die niet te stelpen lijkt. Wat bij die hulpverleners een soort spontaan innerlijk gemotiveerd gegeven is, dat lijkt heden bij elke vorm van werk van buiten uit geforceerd te worden door een goedbedoeld *management* van de *human resources*: het is alsof heden iedereen wordt opgejut om te werken met de bezieling van een beginnende hulpverlener. Op het moment dat men langs alle kanten *human resource management* in de *non-profit* sector begint te implementeren, wil ik hier dan ook, in het kader van de preventie van *burnout*, een voorzichtig pleidooi houden voor wat iets minder *human resource management* in de *profit* sector.^{6[6]}

3. Erikson: *love* > *work*

De selfpsychologische stroming in de Amerikaanse psychoanalyse vormt dus een der stille krachten achter het al even Amerikaanse HRM. Wat zegt die *selfpsychology* echter zelf over werk? Zeer weinig, zoals al gezegd. En als ze dan al iets zegt, dan valt meteen op dat ze vaak vertrekt vanuit een anekdotisch te noemen vervalsing van "Freud heeft gezegd". Ze beroept zich dus ten onrechte op de

regressieve omgeving. De oplossing is dan ook een verandering van die omgeving, flexibiliteit dus. Binnen dit humanistisch perspectief is flexibiliteit dé oplossing voor *burnout*.

⁵ Het verschil is wel dat de neuroticus in die quasi-melancholische depressie de taal geen geweld aandoet om zichzelf aan te duiden als minder dan 'niets'.

⁶ De discussie rond *burnout* lijkt mij tenslotte ook nog rekening te moeten houden met een mogelijke 'positieve invulling' van die krater bovenaan de behoeftepyramide, en dat zijn mystieke of pseudo-religieuze bevestigingen – denken we maar aan allerlei Baghwanachtige complicaties waartoe de humanistische psychologie inderdaad meer dan eens geleid heeft. Of in meer psychoanalytische termen geresumeerd: aan het eind van zijn verwoede poging om een eigen verlangen los te weken uit dat van de moeder ontdekt het subject een quasi-melancholisch lek in zichzelf, dat blijkbaar door niets anders kan gedicht worden dan door een religieuze vaderfiguur.

autoriteit van Freud. Dat blijkt bijvoorbeeld in "Work and its inhibitions", een verzamelbundel uit 1997, die *the state of the art* van de *selfpsychology* rond het thema 'werk' moet representeren. In die bundel verwijst merendeel der auteurs inderdaad naar een bepaalde anekdote over Freud - een anekdote die echter blijkt uitgevonden te zijn door Erik Erikson, *pour les besoins de la cause*.⁷

Ik citeer Erikson: "Op een goeie keer werd Freud gevraagd wat hij dacht dat een normaal mens goed zou moeten kunnen. En hij zeide simpelweg: *Lieben und Arbeiten*, 'liefhebben en werken'. Hoe meer je over die formule nadenkt, hoe dieper ze wordt". Aldus Erikson, die meteen blijkt te weten wat Freud bedoelde met *Lieben*, dat moet de genitale zichzelf wegschenkende liefde zijn! Maar wat bedoelde Freud met *Arbeiten*? Volgens Erikson verwijst Freud daarmee naar een algemene *productiveness* of 'vruchtbaarheid' op het gebied van werk – waarbij Erikson meteen een vermanend vingertje opsteekt: dat werk mag het individu niet dermate opslorpen dat zijn recht op seks en liefde in het gedrang komen. Volgens Eriksons Freud moet de psychoanalyse er dus over waken dat *love* niet volledig verdrongen worden door *work*, een mens mag, moet zich verliezen in De Liefde maar toch niet in Het Werk.

4. Freud: Leistungs- und Genussfähigkeit

Freuds idealisering van *love* en zijn waarschuwing tegenover *work* heeft Erikson dus slechts van horen zeggen. Op papier staat dat inderdaad nergens. Bij Freud zelf vinden we wel een formule die daarmee op het eerste zicht compatibel lijkt - een formule die Freud gebruikte als praktisch criterium was voor 'psychische gezondheid', en van daaruit ook voor 'genezing' via een analyse. Van 1903 tot 1933, dus dertig jaar aan een stuk, had Freud het herhaaldelijk over *Leistungs- und Genussfähigkeit*. Dus niet *Lieben und Arbeiten* als criterium voor psychische gezondheid, of het einde van een analyse, maar *Leistungs- und Genussfähigkeit*. Wat bedoelde Freud daarmee?

Genussfähigkeit

Genussfähigkeit vertaal ik als 'vermogen om te genieten'. En dat is inderdaad al een stuk ruimer dan het genitale 'liefhebben'; daaronder valt bijvoorbeeld ook de sublimering, met het genieten van culturele activiteiten. *Genussfähigkeit* kunnen we echter ook op engere, Lacaniaanse wijze interpreteren als in staat zijn om te leven met een *jouissance* – een analyse leert dus leven met een genot dat ingaat tegen het lustprincipe en het fantasme, een analyse leert leven dus met de oneindige kwelling van het reële der driften.

Leistungsfähigkeit

Dat interesseert ons hier echter minder dan die *Leistungsfähigkeit*. *Leistungsfähigkeit* kunnen we in eerste instantie vertalen in de geest van Erikson, als 'productievermogen', 'werkkracht', of zelfs *performance* met nog een andere meesterbetekenaar uit het HRM. Zelf hou ik meer van een algemener vertaling als 'prestatievermogen', 'tot iets in staat zijn', 'draagkracht' zelfs – dergelijke vertalingen lijken mij ook meer naar de geest van Freud. Op het eind van een analyse moet iemand dus 'tot iets in staat zijn'. Instaat om te werken, misschien. Maar meer in het algemeen moet iemand, op het einde van een analyse ook, en vooral, "in staat om het onbehagen in de cultuur niet alleen te verdragen, maar daaraan ook iets te doen, dus een

⁷ Work and its inhibitions, eds. Socarides and Kramer

positieve bijdrage tot die cultuur te leveren". Dat zegt Freud ergens. Een analyse produceert dus een *kulturell wertvolle Person*, een cultureel waardevol persoon die – weer met Freuds woorden - in staat is tot een *Kulturarbeit*, een of andere vorm van 'cultureel opbouwwerk'. Of dat dan moet gebeuren via het prozaïsche *work*, of eventueel ook langs minder conformistische wegen mogelijk is, dat lijkt Freud in principe om het even.

In zijn privé-correspondentie bestempelt Freud degene die in staat is tot dergelijke *Kulturarbeit* heel vaak als *tüchtig*. *Tüchtig* is wie 'bekwaam', 'knap', 'degelijk' is in wat hij doet, bijvoorbeeld in zijn werk; maar *tüchtig* is ook wie 'flink' is, 'te duchten', waarmee dus rekening moet gehouden worden, omdat hij zich niet laat doen. Een analyse leidt er dus toe dat iemand doet wat hij moet doen zonder zich te laten doen.

De mogelijkheden van een analyse wil ik echter ook niet te mooi voorstellen. Die *Tüchtigkeit* of *Leistungsfähigkeit* op het vlak van *Kulturarbeit* is voor Freud geen complete *creatio ex nihilo* op het einde van een analyse. Datzelfde criterium hanteert hij immers ook om een analyse te kunnen beginnen, als selectiecriterium. Wie altijd al een nietsnut is geweest, moet van een analyse niets verwachten. Idem voor wie altijd al gericht was op aanpassing aan de gegeven realiteit. Een analyse werkt slechts voor wie daarvoor al bezig was met 'iets zinnigs', met een *Kulturarbeit*, maar daarbij met het hoofd tegen de muur is gelopen of een of andere interne remming heeft ontwikkeld.^{8[8]}

Hemmung, Symptom und Angst

Freud bleef dus overtuigd dat een analyse kan leiden tot het 'herstel' van de *Leistungs- und Genussfähigkeit*, het vermogen om te genieten én om iets zinnigs te doen. Dat finale tweeluik moet uiteraard in verband gebracht worden met het drieluik *Hemmung, Symptom* en *Angst* van waaruit een analyse vaak begonnen wordt. We kunnen inderdaad zeggen dat een *Hemmung* een *Leistungsunfähigkeit* is, bijvoorbeeld het onvermogen om te werken. En angst is *Genussunfähigkeit*, onvermogen om te genieten, bijvoorbeeld doordat men overspoeld wordt door het genot. Een analyse kan dus *Hemmung und Angst* ombuigen in *Leistungs- und Genussfähigkeit*.

Voor Freud bleek hét probleem vooral bij het *Symptom* te liggen. Alle analyse ten spijt bleven sommige symptomen immers hardnekkig voortbestaan - maar dan wel met verminderde *Bedeutung*, met minder 'belang', als een soort lege huls. Daarbij moet onderstreept worden dat die *Bedeutung* of het 'belang' van een symptoom nog iets anders is dan zijn *Sinn*, de 'zin' of 'betekenis'. In dat opzicht zouden we zelfs twee fasen in een analyse kunnen onderscheiden. Eerst reveleert de analyse de onbewuste, seksuele zin van een symptoom verheldert. Die betekenisverlening heft het symptoom echter niet meteen op, het blijft bestaan in de mate dat het affectief geladen blijft. Het subject weet nu misschien wel wat zijn symptoom betekent, het weet baar welke andere betekenaars de betekenaar van zijn symptoom verwijst; maar toch blijft het nog aan zijn symptoom plakken in de mate dat dit een geheime bron van genot blijft. Voor de aanvang van een analyse stond Freud als het ware nog vol begrip tegenover de symptomen van zijn hysterica's: "Vergeef hen, want ze weten niet wat ze doen!". Na die analyse, op het einde daarvan, moet hij echter wel verzuchten: "Nu weten ze wél wat ze doen, en toch doen ze het nog ... omwille van het genot dat hun symptoom oplevert". Uiteindelijk, en dat is Freuds finale vaststelling, bewerkstelligt een analyse niet veel meer dan een vermindering van het genot in het symptoom, blijkbaar echter zonder dat dit ooit helemaal leeg kan bloeden.

⁸ Op ethisch vlak is het tenslotte belangrijk om die *Leistungsfähigkeit* of *Tüchtigkeit* inzake *Kulturarbeit* te stellen tegenover het aanpassingsvermogen aan de realiteit, de *adaptation* zoals die bijvoorbeeld wordt gepromoot door de egoanalyse. Op dat vlak is Freud onverbiddelijk: wie zich op cynisch-conservatieve wijze meent te moeten aanpassen aan om het even welke gegeven realiteit, teneinde daaruit maximaal munt te slaan, dergelijke gladde jongens worden door Freud, ook weer in zijn privé-correspondentie, afgedaan als *Gesindel*. 'gespuis' of 'knechten', in de zin van louter uitvoerende arbeidskrachten. Lacan is dan ook eens te meer Freudiaanser dan Freud wanneer hij analytici afraadt om dergelijk *canaille* in analyse te nemen.

Na deze uitweiding over de lotgevallen van het symptoom, in een freudiaanse analyse, keer ik terug tot de koppels *Hemmung-Leistungsfähigkeit* en *Angst-Genussfähigkeit*. U herinnert zich dat het vermogen om te genieten én iets zinnigs te doen teggen het onbehagen in de cultuur een praktisch criterium is om te beoordelen of een analyse ver genoeg is gegaan. Een theorie zit daar niet achter - wat meteen ook verklaart waarom Freud die formule trouw kon blijven doorheen alle metapsychologische omwentelingen van zijn theorie. Het ironisch gevolg van het ontbreken van een theoretische onderbouw is echter wel dat vermogen om iets zinnigs te doen én te genieten ertoe neigden om in de praktijk, op het einde van Freuds analyses, toe neigden om weer in hun tegendeel om te klappen - alsof Freuds analyses uiteindelijk altijd te ver gingen, hun doel voorbijschoten: *jenseits* van de herstellende *Leistungs- und Genussfähigkeit* bleken zich vaak een nieuwe *Hemmung und Angst* te ontwikkelen, een remming en een angst die Freud blijkbaar niet meer kon doen keren.

Freud diende inderdaad met lede ogen vast te stellen dat sommige analysanten niet in staat bleken om hun analyse te beëindigen, ze bleven daarin al hun energie pompen en daarvan alle heil verwachten - een heuse *Hemmung* dus om weer aan het werk te gaan in de alledaagse werkelijkheid - het probleem van de zogenaamde *unendliche Analyse*. Zodoende vervielen Freuds analysanten ook in de quasi-melancholische depressie of het radicale onvermogen om te genieten - waarop ik al even alludeerde als paradigma voor een structurele vorm van *burnout*. *Last but not least* bleken ook nog eens nieuwe symptomen te kunnen ontwikkelen, op het moment dat het genot uit de oude symptomen zo goed als weggeëbd was - het probleem van de negatieve therapeutische reactie.

Zonder daarop dieper te kunnen ingaan mogen we toch wel stellen dat het een van Lacans grote verdiensten is dat hij Freuds 'praktische impasses' met betrekking tot het einde van de analyse heeft opengeboken. En dit vooral doordat hij een theorie ontwikkelde, die kan toelaten om over het einde van een analyse iets meer te zeggen dan het praktische 'herstel' van *Leistungs- und Genussfähigkeit*. Het is pas met Lacan dat die analyse voor het eerst echt beëindigbaar is geworden: het subject blijft niet meer steken in een quasi-melancholische depressie binnen de overdracht, maar slaagt erin om zijn lot of zijn genot op zich te nemen; anderzijds slaagt het subject er ook in om echt aan het werk te gaan - zij het dan in eerste instantie als analyticus, een analyticus die samenwerkt met andere lotgenoten-analytici in een nieuwe door Lacan uitgevonden *Arbeitsgemeinschaft*, die hij een *École* of een 'School' noemt. Daarop kom ik later nog terug.

5. leisure?

Maar eerst wil ik nog even terugkeren tot de selfpsychologische visie op werk, om daaraan een laatste, lichte toets toe te voegen - waarbij eens te meer het verschil met Freud moet duidelijk worden. Ik wees al op de idealisering van de *genital love* en de geringschatting van *work* - misschien vormt deze combinatie inderdaad het selfpsychologische alternatief voor de impasse van de *Leistungs- und Genussfähigkeit* op het einde van Freuds analyses. Dat is dan in elk geval wel een sterk ideologisch gekleurd antwoord. Het is dan ook vrij ironisch dat die zelfpsychologie de laatste tijd van langsom luider pretendeert een ruimer, minder burgerlijke visie op werk te huldigen dan de Oude Meester - een progressieve visie dus, die ze dan bijvoorbeeld probeert hard te maken door, tegenover *work*, een ander ideaal te plaatsen, *leisure* namelijk.^{9[9]} *Leisure* of genieten van zijn 'vrije tijd', van het feit dat men de tijd heeft, 'onthaasting' zou de hedendaagse hysterie in koor schreeuwen - en dat zonder geplaagd te worden

⁹ Daarvoor beroept men zich onder andere op het belang dat Winnicott aan het spel hecht.

door schuldgevoel: daartoe zou het einde van een analyse, toch volgens een der meest eminente vertegenwoordigers van de *selfpsychology*. Blijkens zijn eigen autobiografische getuigenis heeft hij op die *leisure* echter wel zelf moeten wachten tot aan zijn pensioen.

Uiteraard is niets moeilijker dan zorgeloos te genieten van ledigheid. Dat wisten de kerkvaders al, die het probleem op redelijk elegante wijze oplosten door die luiheid te diaboliseren als het oorkussen des duivels, en daarvan zelfs een doodzonde te maken, de zogenaamde *acedia*. Ook de peetvader van de economie, Keynes, vreesde dat de vrijetijdsmaatschappij wel eens zou kunnen leiden tot een 'collectieve depressie'.^{10[10]} Ik denk dat de psychoanalyse, net als die kerkvaders en Keynes, maar beter niet teveel reclame kan maken voor het *far niente*: ook in onze kliniek blijkt immers vaak genoeg dat er weinig *dolce* is, nietsdoen blijkt maar al te vaak een hel, de hel van de *Hemmung* of de innerlijke remming.^{11[11], 12[12]}

¹⁰ In een profetisch essay uit 1930, "Economic possibilities for our grandchildren", voorspelde Keynes de mensheid inderdaad een 'veralgemeende zenuwinzinking' op het moment dat de technologische vooruitgang zou ontslaan van de bittere noodzaak om 'in het zweet van haar aanschijn haar brood te verdienen'. Die vrije tijd zou volgens de estheet én ironicus die Keynes in hart en nieren was, alleen nog draaglijk zijn voor wie gevoelig is voor kunst: "It will only be for those who have to do with the singing that life will be tolerable ..." – waarbij hij meteen verzuchtte: "... and how few of us can sing!". Net zoals Freud beseftte hij voldoende dat de mogelijkheid tot sublimering een oncontroleerbaar, niet manipuleerbaar gegeven is, iets waartoe men niet kan verplichten – wat wel allemaal het geval is bij werk.

¹¹ Leisure is voor Aristoteles de voorwaarde voor *activity in accordance with virtue*, tzt de contemplatie zonder *end beyond itself* – als dé weg tot happiness – cfr *Ethica Nicomachea*, 1177a-b (pp. 431-432)

¹² Een mooi voorbeeld daarvan vinden we in "Abîmes Ordinaires", het meest recente boek van de bekende Franse analytica Cathérine Millot, waarin ze verslag brengt van haar eigen analyse bij Lacan. Tijdens die analyse bleek dat ze maar bleef zwelgen in een vorm van *leisure*, een *dolce farniente* dat ze niet meteen ervoer als een symptoom, als een arbeidsremming waar ze kost wat kost vanaf wilde en waarvan ze dus werk wilde maken. Op geen enkel moment Lacan ging daartegenin; hij diaboliseerde dat nietsdoen niet als de doodzonde van de luiheid, zoals het Christendom doet. Integendeel, op een bepaald moment verhief hij dat 'nietsdoen' zelfs tot een filosofisch respectabele levenshouding, door het tegenover Millot te benoemen als *otium cum dignitate* – een nietsdoen met waardigheid, met stijl – zoals de Romeinen dat beoefenden, wanneer ze vrij waren van ambts- en beroepsbezigheden, of ook tijdens een wapenstilstand, wanneer ze dus de tijd hadden om zich in alle rust aan de studie te wijden.

Millot getuigt dat ze vanaf dat moment voor het eerst de vrijheid kreeg om haar 'nietsdoen' in vraag te stellen, binnen het kader van haar overdracht op Lacan. En zo bleek uiteindelijk dat die illusie van *dolce farniente* niet losstond van een vader die zijn boven alles geliefde dochter zowel de *service sexuel* als de *service du travail* had willen besparen: *mon horreur du service du travail pourrait bien être venue prendre la place de celle que m'inspirait le service sexuel, dont je m'efforçais de dénier l'existence pour ne pas avoir à rejeter en bloc la sexualité*. Seksuele vrijheid en vrijheid van werk moesten haar dus verbergen dat ze zo incestueus geliefd was door haar vader. Aldus Cathérine Millot over haar eigen cultus van het nietsdoen.

DEEL TWEE

TERUG TOT FREUDS ETHIEK OP HET VLAK VAN WERK

1. een preliminair marxistisch protest

Een ideaal van *genital love*, een waarschuwing tegen *toil and work*, en de eerbaarheid van *leisure* – men begrijpt meteen dat deze heilige drievuldigheid van de *selfpsychology* bij het marxisme in het verkeerde keelgat moest schieten. Jammer genoeg toe dat het marxisme de psychoanalyse op een bepaald moment *en bloc* verwierp. Er waren gelukkig ook illustere uitzonderingen, zoals Herbert Marcuse en Norman Brown, die meteen doorhadden dat dit onmogelijk Freuds ethiek kon geweest zijn op het vlak van werk. Hoe interessant en sympathiek ik hun marxistische retours à Freud persoonlijk ook vind, ik zal hier toch pogen om op een andere, meer Lacaniaanse wijze terug te keren tot Freuds ethiek inzake werk.

2. Werk in Freuds grote gevalsstudies

Een *via regia* is er om te beginnen echter niet. Het fenomeen 'werk' heeft Freud nooit als dusdanig tot voorwerp gemaakt van een aparte studie. Drie teksten over de liefde en drie over de seksualiteit, maar geen over het werk.

leisured patients & kinderarbeid

De klinische problematiek van het werk staat ook niet meteen op het voorplan in de klassieke gevalsstudies. Dat heeft ongetwijfeld te maken met het simpele gegeven dat merendeel van Freuds patiënten op een of andere wijze buiten het arbeidscircuit stonden - patiënten uit de *leisured classes* of de bevoorrechte standen zou men dat vanuit sociaal-kritische hoek noemen.^{13[13]}

Hoe dat ook zij, een aantal van Freuds klassieke patiënten had inderdaad nog nooit gewerkt - gewoon doordat ze daarvoor nog te jong waren. Dat is alleszins al het geval voor de kleine Hans, een vijfjarig jongentje dat aan een fobie leed. De hysterische Dora en de niet zo klassieke 'jonge homoseksuele' telden allebei 18 lentes; doordat ze inderdaad uit gegoede middens kwamen, waren ze op die leeftijd nog niet aan het werk.

Wat wel kan bevreemden, is het feit dat Freud van geen van deze drie 'kinderen' hun schoolprestaties vermeldt - schoolprestaties die we inderdaad zouden kunnen beschouwen als het 'werk' dat onze cultuur van kinderen verwacht, de cultureel aanvaardbare vorm van kinderarbeid of de *Kulturarbeit* voor kinderen. Enkel van de jonge homoseksuele vernemen we dat haar hoofse idealisering van een *cocotte* al haar verdere interesses opslopte, waarbij ze zich dus ook niet meer bekommerde om haar *Ausbildung* – waarbij ik aanneem dat Freud op haar studiewerk doelt.

¹³ Zonder die kritiek tot de mijne te willen maken moet wel gezegd worden dat de situatie op dit vlak sedert Freud inderdaad veranderd is. De intensiteit van Freuds analyses maakte het praktisch gesproken zo goed als onmogelijk om daarnaast nog echt *fulltime* te werken. Heden neigen analytici er eerder toe om er bij hun analysanten op aan te dringen dat ze wel zouden werken tijdens de periode dat ze in analyse zijn – al is het maar opdat ze zelf hun analyse zouden kunnen bekostigen, of omdat analyses heel veel langer duren dan bij Freud.

Wolvenman

De Wolvenman was dan weer een Russische jongeman, van adel, die sedert zijn achttiende nog geen poot had uitgestoken, en die ook gedurende de hele tijd van zijn analyse *existenzunfähig* zou blijven, dus niet in staat om voor zichzelf te zorgen. Een voor die tijd uitzonderlijk lange en intense analyse van vier jaar zorgde ervoor dat hij voor het eerst *arbeitsfähig* werd, of in staat om te werken, maar door een speling van het lot zou de Russische revolutie van 1917 hem juist op dat moment zijn hele familiefortuin kosten.

Freud had toen de even humane als ongelukkige ingeving om voor zijn arbeidsgeschikte maar geruïneerde patiënt een collecte te organiseren onder zijn volgelingen – omwille van de grote verdiensten van de Wolvenman voor de vooruitgang van de psychoanalyse. Vervolgens had Freud ook de even opportunistische als ongelukkige ingeving om de Wolvenman voor te stellen om zijn analyse gratis verder te zetten – teneinde de analyse nog een aantal diensten te bewijzen. Achteraf bleek dat het begin geweest te zijn van een blijvende afhankelijkheid van de Wolvenman van de analyse.

Desalniettemin was hij ondertussen toch zeer goed in staat bleek om zichzelf gedurende dertig jaar, en dus ook tijdens WO II, te onderhouden met de inkomsten uit zijn eigen werk. Tegengesteld aan heel wat andere verpauperde Russische immigranten, die in het bruisende *Wiener* nachtleven tenonder gingen, vond hij wel een fatsoenlijk werk, als bescheiden beambte in een verzekeringsmaatschappij - een ideale job eigenlijk voor de obsessie die hij in hart en nieren was gebleven.

Rattenman

Ook de Rattenman was niet echt een werkende patiënt. Toen hij Freud consulteerde, had hij, na langgerekte juridische studies, juist een aanvang gemaakt met zijn stage bij de rechtbank. In zijn aanmeldingsklachten staan problemen op die stage zeker niet centraal. Dat is wel het geval in de eerste 'verklaring' die hijzelf vindt voor zijn dwanggedachten, alsook in Freuds reconstructie van de aanleiding tot die dwanggedachten.

In het geval van de Rattenman draait alles rond de dood van de vader. Een eerste keer was hij *arbeitsunfähig* geworden, nadat hij die dood van de vader, en dan vooral diens laatste woorden had gemist - door zijn eigen schuld dacht hij. Dat schuldgevoel had echter niet onmiddellijk effect, maar slechts toen hij het vermoeden kreeg dat zijn vader zijn moeder wel eens ontrouw zou kunnen geweest zijn. Pas op dat moment werd hij voor het eerst *arbeitsunfähig*.

De moeder deed daar nog eens een schepje bovenop door haar poging om een huwelijk te arrangeren met de dochter van een rijke industrieel. Daarbij werd de Rattenman eens te meer aan de ontrouw van zijn vader herinnerd, maar dan in de andere richting: ooit had die vader zijn echte liefde, een 'mooi arm meisje', in de steek gelaten voor de moeder, die inderdaad zelf ook de dochter was van een rijke industrieel. Op dat moment stelde zich voor de Rattenman dan ook de fundamentele oedipale of symbolische vraag "Doen zoals mijn vader - of niet? Mijn eigen liefde verraden en kiezen voor de moeder, om dan achteraf in het geniep die eerste liefde terug te zien - of niet?" Dat oedipale conflict loste hij dan maar op door een *hartnäckige Arbeitsunfähigkeit* die hem alsmaar deed mislukken in zijn rechtsstudies – en waardoor hij dus dat huwelijk, die oedipale beslissing kon uitstellen.

Op het moment dat hij bij Freud terechtkomt, leek dat onvermogen om te studeren niet meer echt aan de orde te zijn. We komen er in elk geval verder niets meer over te weten.

discretie bij werkende patiënten

Veel van Freuds patiënten werkten dus niet. Degenen die wel werkten, stelden dan weer een bijzonder probleem op het vlak van de discretie. Iemands liefdesleven maakt hem niet meteen herkenbaar,

voor zover zich dit in alle intimiteit voltrekt. Het publieke karakter daarentegen van iemands arbeidsleven en carrière maakt natuurlijk dat daarover niet veel kan gezegd worden, hoe symptomatisch dit ook moge zijn. Ik ervaar dat zelf ook als ik een gevalsstudie publiek maak: het is altijd een risico als je bekend maakt wat iemand voor werk doet of allemaal gedaan heeft, en zelfs wat zijn vader of moeder voor werk deden ...

Schreber

Mooi meegenomen uitzonderingen zijn natuurlijk patiënten die zelf geen geheim maken van hun psychische problemen en het verband daarvan met hun werk. Dat is bijvoorbeeld het geval bij Schreber, die zijn paranoïde waansysteem te boek stelde en zelf haarfijn uit de doeken deed hoe een eerste belangrijke symbolische stap in zijn juridische carrière, een kandidatuur voor een of andere positie, aanleiding was tot allerlei hypochondrische klachten van slapeloosheid ingevolge *geistiger Überanstrengung*. En vervolgens ook hoe een benoeming hem helemaal paranoïde deed worden.

In dat paranoïde waansysteem zelf komt dat werk, waarin nochtans een uitlokkende factor lijkt te schuilen, zo goed als niet meer aan bod. Anderzijds mogen we wel zeggen dat Schreber zich in die waan blijft gedragen als de jurist die hij in hart en nieren is: hij voert een soort hopeloos proces tegen een God die ergens de meest fundamentele Wet moet overtreden hebben, proces dat hij uiteindelijk verliest en hem eieren voor zijn geld doet kiezen: dat wil zeggen dat hij zich uiteindelijk verzoent met de idee De Vrouw van die Wetteloze God te moeten worden – teneinde terug een Wet te installeren. Freud zelf komt in elk geval zo goed als niet meer terug op het belang van Schrebers werk in relatie tot zijn paranoia.

een geval van paranoia

In dezelfde geest wordt ook in een tweede, kleinere gevalsstudie van Freud vrank en vrij over het beroepsleven van de patiënt gesproken, in de mate dat die ook zelf weer op paranoïde wijze het verband van dat werk met haar psychische problemen van de daken schreeuwt.

Het betreft een vrouw die Freud doorverwezen krijgt van haar advocaat, omdat die er niet goed meer wijs uitgeraakt. Ze is jong, mooi en bekleedt een hoge post in een grote firma. Na lang aarzelen heeft ze besloten om voor het eerst van haar leven in te gaan op de avances van een man, een collega uit dezelfde firma – die wel eerst heeft moeten zweren dat hij niets zou ondernemen dat haar 'positie' in het gedrang zou kunnen brengen. Na een eerste flirt met de man in kwestie ziet ze hem de dag daarop 'fezellen' met haar bazin, een oudere vrouw, die duidelijk een moedersubstituut: "ze heeft wit haar, net als mijn moeder" en "ik ben haar lieveling", vertrouwt ze Freud toe. Vanaf dat moment krijgt ze het gevoel dat haar bazin alles weet, én afkeurt. Voor Freud is dit een bevestiging van zijn theorie van de homoseksuele fixatie als basis voor de paranoia – waarvan de eerste opstoot inderdaad niet lang meer op zich zal laten wachten: tijdens haar tweede flirt hoort zijn patiënte plots een vreemd geruis, als het ware een 'klik' als van een fototoestel – en plots wordt ze overvallen door de zekerheid dat haar minnaar haar op die wijze in diskrediet zal proberen te brengen, haar positie op het werk, bij haar bazin staat op het spel.

3. Wiener Psychoanalytische Vereinigung: Adler > Stekel

In allerlei hoeken en kantjes van Freuds grote gevalsstudies slingeren dus heel wat kleine pareltjes van opmerkingen over werk rond, waarvan het de moeite zou lonen om ze eens aaneen te rijgen. We zouden ons echter ook even *off the beaten tracks* kunnen wagen, bijvoorbeeld in de verslagen van de "Wiener Psychoanalytische Vereinigung" – dat zijn de discussies van de eerste analytici die regelmatig bij Freud thuis samenkamen. Op een bepaald moment, tussen 1907 en 1910, moest Freud bijvoorbeeld

scheidsrechter spelen in een hanenkamp om de theoretische heerschappij tussen Adler en Stekel – strijd die zich vooral afspeelde rond de kliniek van *Berufswahl* en *Arbeitshemmung*.

In die beroepskeuze benadrukte Stekel vooral de seksuele symboliek, genre "een actrice is een onbewuste exhibitioniste". Dat moet dan ook leiden tot een *Arbeitshemmung*, onder de vorm van stemverlies, op het moment dat ze in haar rol zoiets moet zeggen als "Ik ben niet de hoer waarvoor je mij aanziet!" – wat inderdaad het geval was bij een bekende Weense actrice, die toentertijd *the talk of the town* was.

Adler van zijn kant ontwikkelde in die discussies zijn idee in verband met de *Ichtriebe* tot mannelijke overcompensatie van het minderwaardige, als vrouwelijk ervaren orgaan. Bij de aanwezigen kon dat al op een stuk meer sympathie rekenen dan Stekels brutale seksuele symboliek. Ook Freud was gecharmeerd, en ging op een gegeven moment zelfs zover om Adlers theorie te illustreren met het geval van zijn eigen kokkin: dat haar geraffineerde smaak gebaseerd is op een overcompensatie van een duister blijvend oraal probleem blijkt telkens altijd wanneer ze weer eens een opstoot heeft van haar verder duister blijvende pathologie. De Adlerianen volgen doet Freud echter niet meer, wanneer Wittels de keuze van het beroep van arts door een vrouw ook meent te kunnen afdoen als een soort mannelijke overcompensatie van haar echte roeping of beroep, dat van een soort hoer, waarvoor Wittels het model haalt bij de Griekse *hetaira*, en waarvan hij vindt dat een echte vrouw maar best meteen voluit voor dat beroep kiest. Daarbij komt het tot een frontale botsing met Freud die *en plein public* een vlijmscherpe analyse van Wittels' infantiele *Weiberfeindschaft* ten beste geeft – waarop Wittels alleen nog maar kan stamelen dat hij zich bijzonder beledigd voelt door Freud.^{14[14]}

Het zou de moeite lonen om die discussie tussen Adler en Stekel op het gebied van de analytische interpretatie van werk, en Freuds eerder dubbelzinnige positie daarin, eens helemaal uit te spitten. Mij lijkt het dat Freud in die discussies Adler heeft gebruikt om Stekel compleet te marginaliseren. Eerst verbood hij Stekel om nog verder te spreken vanuit zijn eigen geval, zijn eigen keuze voor het beroep van dokter – omdat Freud, als analyticus van Stekel, maar al te goed wist hoezeer deze daarbij de waarheid geweld placht aan te doen. En vervolgens arrangeerde Freud het ook zo dat, voor de eerste en ook de laatste keer, de discussie zonder hem werd gevoerd. Bij afwezigheid van Freud, die er niet kon aan weerstaan om Stekel altijd weer in bescherming te nemen, koos iedereen de kant van Adler met zijn *Ichtriebe* tot mannelijke overcompensatie van het minderwaardige vrouwelijke orgaan. Ondanks het feit dat ook Adler enige tijd later gemarginaliseerd zou geraken en zou vertrekken, en ondanks het feit dat Freud bijvoorbeeld zijn concept van het narcisme onder Adlers *Ichtriebe* tot overcompensatie zou schuiven, desondanks kunnen we toch stellen dat er sedertdien altijd wel ergens een dikke Adleriaanse adder is blijven schuilen onder het schaarse gras van de analytische benadering van werk - ook bij Freud zelf steekt die af en toe nog de kop op, zoals we we verderop nog zullen zien.

4. werk in Freuds autoanalyse

Binnen deze eerste exploratie van de mogelijke terugwegen tot Freud inzake werk wil ik er tenslotte nog op wijzen dat ook Freuds autoanalyse weer eens kan toelaten om verrassende pistes te openen.

¹⁴ In de marge van al die hanengevechten tussen Adler en Stekel, en Freud en Wittels, vinden we overigens ook nog een aantal geïnspireerde gedachten van Freud in verband met de psychologie van het werk. In verband met de thans vrij actuele *Beambtenpsychologie* stelt Freud bijvoorbeeld dat de vaste vergoeding van de ambtenaar hem blootstelt aan de verleiding tot simulatie, hij doet alsof hij werkt en hij doet alsof hij ziek is – wat dan op zijn beurt er weer toe leidt dat die ambtenaar tussen zijn klanten overal simulanten gaat zien en die desgevallend ook probeert te ontmaskeren – projectie zeg maar. Of ook Freuds opmerking in verband met de alcoholist die in gedachten altijd zoveel werk heeft dat hij er nooit mee kan 'klaar komen', gewoon omdat hij op seksueel vlak niet (meer) zijn mannetje kan staan.

In een andere context heb ik bijvoorbeeld ooit uit de doeken proberen te doen wat Freuds "mateloos brandende ambitie" op het gebied van werk te maken kan hebben met de zogenaamde 'urethrale drift'.

In zijn geval kwam die urethrale drift in zijn kindertijd onder andere tot uiting door te plassen op de meest ongepaste plaatsen en momenten. Dit infantiele plasgenot, dit genot in het zich volledig leeg laten lopen, inclusief de zindelijkheidsstrijd daartegen, wordt door Freud inderdaad in verband gebracht met een aantal typische problemen op het vlak van de volwassen ambitie.

Het zijn echter vooral de Freudianen van het eerste uur - met name Rank, Ferenczi en Abraham - die een geraffineerde beschrijving en analyse hebben gegeven van de verhouding tussen twee soorten ambities. Oppervlakkig bekeken wordt het urethrale karakter gekenmerkt door vele, zich overhaastig op elkaar stapelende en vaak ook verborgen blijvende ambities. Deze zijn het verlengstuk van de telkens hernieuwde poging om de urine op te houden, des nachts zindelijk te blijven. Met die ambities wil het urethrale karakter *per se* bewijzen dat hij tot 'iets' in staat is, dat hij de 'druk' aankan, dat er 'iets' in hem zit, dat hij 'potentieel' heeft. Op een gegeven moment storten echter al die ambities in elkaar en blijkt het urethrale karakter in de grond verteerd te worden door die Ene mortifere ambitie om zich volledig te laten gaan, zich volledig te laten leeglopen, van zichzelf een gat te maken.

Deze laatste ambitie brengt ons inderdaad weer in de buurt van het fenomeen van burnout, en dit eens te meer via de metafoor van het 'lek'. Dus ook de urethrale ambitie zou een paradigma inzake burnout kunnen opleveren.

Structureel gesproken kunnen we stellen dat Freud met die hypothese van de urethrale drift een derde reël te noemen benadering van het zelfvernietigende karakter van de ambitie introduceert. Een eerste benadering vertrekt vanuit het narcisme, met de imaginaire concurrentie tussen gelijken: "Ik wil hetzelfde hebben dat mijn spiegelbeeld of mijn broers hebben!". Een tweede benadering is symbolisch te noemen, doordat dat ze vertrekt vanuit de concurrentie met de vader: "Ik wil de plaats van de vader innemen, ik wil de vader zijn op dat ene punt van het hebben van de moeder!". Daarop ga ik hier nu niet verder in.

Liever wijs ik nog even op een andere piste in verband met werk binnen Freuds autoanalyse. Dat is de verhouding tussen werk en lichamelijk genot, de balans tussen de pijn van het werk en die van het lichaam. In een zeldzaam moment van ironie heeft een selfpsycholoog dat ooit geformuleerd als Freuds *working alliance with pain*. Een minimale fysieke klacht was voor Freud blijkbaar onontbeerlijk om optimaal te kunnen functioneren. Zo moest Freud bijvoorbeeld blijven roken, en daarvan de fysieke ongemakken aan den lijve (het hart) ervaren, om zijn *drive* tot werken te behouden. Daarover zal ik het hier evenmin verder hebben.

5. Naar een Freudiaanse visie op werk

vrije associatie = travail sous transfert

Het lijkt mij interessanter om te proberen aan te tonen dat het mogelijk is om een visie op werk, én problemen met werk, te ontwikkelen vanuit de analytische kuur zelf. Dat betekent dat ik het fenomeen 'werk' niet van buitenaf bekijk, als een object waarop de theorie van de psychoanalyse kan toegepast worden - maar ik situeer dat werk radicaal binnen de context van de analytische kuur zelf, als de essentie van die kuur. Ik vertrek immers van Freuds stelling dat de vrije associatie een *Arbeit* is. Vrije associatie is geen regressie tot een onverantwoorde, infantiele manier van spreken - de idee van bijvoorbeeld Balint - maar een volwassen vorm van werk. Ik zal nu proberen om van die vrije associatie een paradigma inzake het

werk van alledag te maken: in het experimentele werk van de vrije associatie komt de essentie van het werk van alledag tot uiting. Wat die essentie van werk precies is, dat zou moeten duidelijk worden uit wat volgt, maar die essentie van werk heeft alleszins alles te maken met een radicale onderwerping aan de regels of het automatisme van het symbolische - zoals die inderdaad vereist wordt door de regel om "alles te zeggen wat in je gedachten opkomt".

Ik verhef dus de vrije associatie tot een paradigma dat kan toelaten om te onderzoeken wat werk psychisch betekent - dit impliceert meteen ook dat ik dat werk radicaal situeer binnen de context van de overdracht of de verhouding van de analysant tot zijn 'baas', tot zijn 'meester', in de figuur van de analyticus. Of met een parafrase op een formule van Jacques-Alain Miller: de freudiaanse kliniek van het werk is een *clinique du travail sous transfert*; Freud bekijkt werk voor zover dat verricht wordt binnen de overdracht, onder overdracht, door de overdracht. De vrije associatie is inderdaad niet zo vrij, want ze is in eerste instantie een werk dat voorgesteld, gevraagd, vereist wordt door de Ander – een werk dat met die Ander contractueel vastgelegd wordt – en een werk waaraan de analysant zich slechts houdt uit liefde tot die Ander. Freud zegt letterlijk dat de analysant slechts komt tot de *analytische Arbeit* van de associatie vanuit een positieve overdracht, vanuit het onbewuste verlangen om de analyticus te behagen – associëren doet men dus niet voor zijn eigen plezier dus, maar voor het genot van de Ander.^{15[15]} Werken uit liefde tot de Ander dus.

Deutung = vrije associatie

Het is echter niet alleen de analysant die werkt, ook de analyticus werkt. Het interessante is nu dat Freud dat werk van de analyticus principieel op hetzelfde niveau situeert als dat van zijn analysant. De *Deutung* of interpretatie, want daarover gaat het, is slechts een verlengstuk van de vrije associatie; interpretatie én associatie vormen samen wat Freud een *gemeinsamen Arbeit* noemt, een gemeenschappelijk werk met als doel de onderwerping van de analysant aan de regels van het symbolische. De *Deutungsarbeit* van de analyticus beweegt de analysant tot *Mitarbeit*, tot voortzetting van de *therapeutische Arbeit* van de vrije associatie – al die termen vinden we bij Freud. Waar de analysant het werk van associatie staakt, geeft de analyticus even het goede voorbeeld met zijn interpretatie, zodat de analysant weer goesting krijgt om zijn werk van associatie te hervatten.^{16[16]}

Ubw = vrije associatie

Freud ziet dus een continuïteit of solidariteit tussen associatief en interpretatief werk. Lacan wijst er nu op zijn beurt op dat die associatie én haar freudiaanse interpretatie eigenlijk niets anders doen dan het werk van het onbewuste voortzetten. Inderdaad, in den beginne is er al het werk van het onbewuste. Lacan beschouwt dat onbewuste zelfs als *le travailleur idéal*: de ideale arbeider die zich onderwerpt aan het automatisme van het symbolische *sans penser, sans calculer, sans juger*, zonder denken, berekenen of

¹⁵ Dat overdrachtsaspect vergeet men heden maar al te graag. Bijvoorbeeld als men het *chatten* via internet beschouwt als het *summum* van vrije associatie - om daarvan dan ook maar meteen 'therapeutische effecten' te verwachten. Daartegenover stel ik dus dat die onderwerping aan de regels van het symbolische van het spreken slechts een werk maakt als die onderwerping gevraagd wordt door een Ander – een Ander die van daaruit ook nog het recht moet hebben om op een of andere wijze tussen te komen in dat werk van vrije associatie.

¹⁶ Tekenend is overigens ook dat Freud de interpretatie bestempelt als *entscheidende Arbeit* of 'beslissend werk', in de mate dat ze het associatief werk en de onderwerping aan de regels van het symbolische bevordert, en ze onderscheidt van de suggestie in de hypnose die hij afdoet als *Handlangerarbeit* of 'ondergeschikt werk', juist in dat mate dat die suggestie ingaat tegen de associatie.

oordelen.

Die ideale arbeider van het onbewuste ziet Lacan bijvoorbeeld aan het werk in de *Traumarbeit* – dat is de 'droomarbeid' die volgens Freud een *assoziative Verarbeitung* vormt van de drift, een 'verwerking' van de traumatische drift via het associatief spel van *Verdichtung* en *Verschiebung* van *Vorstellungen*. In Lacans jargon heet het dat het onbewuste in de droomarbeid het reële van het genot symboliseert via metonymieën en metaforen van betekenaars.

Het is overigens ook binnen de context van die visie op het onbewuste als 'ideale werknemer', dat Freud de dagresten van de droom vergelijkt met een *Unternehmer* en de onbewuste droomwens met een *Kapitalist*. De dagrest, of elk idee dat overdag hangend is gebleven, is de 'ondernemer' of *entrepreneur* van een droom, in die zin dat ook hij een eigen project wil realiseren. Om dat project te kunnen realiseren moet die *entrepreneur* echter voldoende kapitaal bijeenkrijgen – en daarvoor moet hij dan inderdaad te leen gaan bij een 'kapitalist', in het geval van de droom is dat dan de psychische energie van die de onbewuste, onverwoestbare infantiele wens. De droomarbeid is nu de ideale arbeider: i één moeite door realiseert hij niet alleen de dagrest, of het project van de 'ondernemer'; maar terzelfder tijd stelt hij ook die onbewuste infantiele wens als vervuld voor, hij doet dat kapitaal iets opbrengen, namelijk een geheime *Mehrlust* (Freuds term) of een *jouissance* (Lacans concept) – 'meerlust' of 'genot' die verwant zijn aan de *Mehrwert* of 'meerwaarde' die de kapitalist in Marx' mythe met een sluw lachje in zijn binnenzak wegmoffelt.

naar een andere interpretatie

Als U goed heeft gevolgd, zal U gemerkt hebben dat wat ik totnogtoe gezegd heb te resumeren valt in een teruglopende reeks: de *Deutungsarbeit* moet de *therapeutische Arbeit* van de vrije associatie garanderen, die op haar beurt de ideale *Arbeiter* van het onbewuste alle kansen moet geven om zijn *assoziative Verarbeitung*, zijn talige verwerking van het traumatisch reële van de drift zo consequent en volledig mogelijk door te voeren. Die continuïteit tussen enerzijds het werk van het onbewuste en anderzijds dat van associatie én interpretatie vormt de basis van Lacans *retour à Freud*: in het begin van zijn onderwijs ging Lacan er immers van uit dat een analyse niet veel anders doet dan de voorwaarden scheppen om het onbewuste zich zo volledig mogelijk te laten uitspreken, bijvoorbeeld door ervoor te zorgen dat het onbewuste zich niet meer laat tegenhouden door het imaginaire van het *ego*. Dat betekent meteen ook dat de beste therapie nog altijd het onbewuste zelf is; door het traumatische reële van de drift in te kapselen werkt het onbewuste op zich al 'therapeutisch'.

Vanaf een bepaald moment zou Lacans op dit punt echter radicaal van gedacht veranderen, en dat therapeutische 'herstel' van het symbolische weefsel slechts als een eerste tijd van een analyse beschouwen. Om een analyse te kunnen beëindigen moet het subject uiteindelijk toch ook in stat zijn tot een bepaalde confrontatie met het reële, met het trauma de drift of het seksuele genot. Deze visie op het einde van een analyse zal Lacan dan ook doen zoeken naar een alternatief voor de klassieke freudiaanse interpretatie, die naar zijn smaak teveel in de zin van het onbewuste symbolisering werkt. Waartoe Lacan uiteindelijk wou komen was een interpretatie die ingaat tegen het onbewuste. Maar dat is een heel ander verhaal, dat hier minder terzake doet.

Durcharbeitung jenseits van de overdracht

Het is relevanter om weer even terug te keren tot Freud en vast stellen dat hij ook de eindfase van een analyse articuleert in termen van werk. In den beginne ontdekte Freud het ideale werk van het onbewuste. Daarop aansluitend vond hij de *joint venture* uit van de vrije associatie met één bepaald type interpretatie. Zijn laatste stap in de conceptualisering van het proces van een analyse als werk is nu inderdaad de *Durcharbeitung*. *Durcharbeiten* vertaal ik als 'doorwerken', in zijn dubbele betekenis: met de

klemtoon op 'door', in de zin van 'blijven werken' – maar ook met de klemtoon op 'werken', in de zin van 'doorwrocht'.

Het is niet altijd even duidelijk wat Freud precies bedoelt met dat doorwerken. Mij lijkt dat aan te duiden dat de analysant vanaf een bepaald moment het werk van symbolisering van het reële van de drift op zijn eentje moet doen, dus *jenseits* van de vrije associatie zoals die gedragen wordt door de overdracht en op dreef gehouden wordt door de interpretatie. *Arbeiten*, in de vrije associatie, wilde de analysant nog doen uit liefde tot de Ander, zijn analyticus – wachtend tot diens interpretatie weer op het juiste spoor van het werk door het onbewuste zelf zou zetten. *Durcharbeiten* of blijven doorwerken moet die analysant nu doen *jenseits* van die overdracht, in wat kan beschouwd worden als een soort *Trauerarbeit*, een 'rouwarbeid' over het verlies van de liefde van zijn analyticus en diens verondersteld weten.

Die interpretatie van dat doorwerken als een vorm van rouwarbeid maakt meteen ook begrijpelijk waarom dat doorwerken soms aardig in de buurt komt van de eindeloze, zinloze herhaling van de *douleur d'exister* of 'pijn in het zijn' van de melancholie – met tegen het einde fenomenen waarvan ik al een paar keer gesuggereerd heb dat ze een paradigma voor burnout zouden kunnen zijn.

onmogelijk beroep = niet werken in dienst van het Ubw

Er moet dus op een of andere wijze een eind komen aan die onhoudbare *Durcharbeitung*, met haar burnout-achtige fenomenen – het echte eindpunt van een analyse. U herinnert zich hoe problematisch dit voor Freud was: enerzijds bepaalde hij dat einde heel praktische, als herstel van de *Leistungsfähigkeit*, van 'prestatievermogen', 'werkkracht', 'het vermogen om iets zinnigs te doen tegen het onbehagen in de cultuur' - wat effectief kan neerkomen op de opheffing van specifieke *Arbeitshemmungen*. Maar anderzijds bleek op dit punt ook een nieuwe, onoplosbare 'remming' te kunnen verschijnen, de neiging namelijk om zich alleen nog met psychoanalyse bezig te houden. Op dit punt had Freud nu een unieke, ironische bijdrage kunnen leveren tot de psychologie van de *Berufswahl* of beroepskeuze. Hoe kan iemand het immers verantwoorden om zich, op het einde van zijn analyse, enkel nog bezig te houden met psychoanalyse, om dus zelf ook te kiezen voor het nieuwe 'beroep' van analyticus? Freud maakte zich iets te snel af van deze pertinente vraag door het analyseren te bestempelen als een *unmögliches Beruf*, zoals *Erziehen*, opvoeden, en *Regieren*.^{17[17]}

Ik herhaal nogmaals dat Lacan op dit punt een beslissende theoretische stap verder heeft gezet - waarbij hij merkwaardig genoeg de analytische positie, of het nieuwe *Beruf* van analyticus, ook weer conceptualiseert in termen van *travail*. Het betreft dan wel een radicaal Ander werk dan het symbolische werk van het onbewuste. Tegengesteld aan de freudiaanse analyticus werkt de lacaniaanse analyticus niet meer in dienst van het onbewuste, niet meer in de stijl van het onbewuste met al zijn talig gestructureerde kuren.

Een concretisering van Lacans visie op het 'beroep' van analyticus, vanuit het einde van een analyse, vindt men vooral in het programma van de *École*, de School waarin hij die analytici wil zien samenwerken – een programma dat inderdaad leest als de blauwdruk voor een organisatie voor al wie alle dagen moet werken met de neus op het reële van de polymorf perverse driften. Wat dat meer concreet betekent kan ik hier niet verder uitleggen, dat zou een aparte voordracht vergen.

¹⁷⁾ Het enige dat Freud daartegenover kan stellen is de hoop dat de *Ichumarbeitung* zich spontaan zou verder zetten na de analyse.

6. Charakter = overdrachtsweerstand als *Hemmung* van het werk van vrije associatie door het reële van de drift

Om te besluiten keer ik liever nogmaals terug tot Freuds definitie van de vrije associatie als ideale vorm van werk, in de lijn van de symbolisering door het onbewuste, in de lijn van het werk van het onbewuste onder de overdracht.

freudiaanse karaktertypologie

Van daaruit lijkt mij inderdaad een alternatieve benadering mogelijk van het klinische probleem van werkstoornissen. Vanaf een bepaald moment ging Freud die werkstoornissen inderdaad benaderen vanuit het model van de weerstand tegen het werk van vrije associatie. Wat is weerstand immers volgens Freud? *Alles was die Fortsetzung der Arbeit stört!* - "Weerstand is al wat de continuïteit van de associatie, van het werk belemmert". Ik moet er natuurlijk meteen weer aan toevoegen dat die weerstanden altijd overdrachtsweerstand zijn, weerstanden dus tegen het werk van 'vrije' associatie juist in de mate dat dit opgelegd wordt door de Ander, door een Meester, in dit geval de analyticus.

Merkwaardig genoeg blijken die overdrachtsweerstand tegen de vrije associatie, tegen het werk, zeer vaak de Adleriaans te noemen vorm van een bepaald *Charakter* aan te nemen. Wat Freud zelf precies bedoelt met die notie 'karakter' is niet echt duidelijk. Hij lijkt te vertrekken van een onderscheid tussen neurose en 'karakter', dat *grosso modo* beantwoordt aan het onderscheid tussen een onbewuste formatie met haar symbolische zin (*Sinn*), het geval van de neurose, en een *Triebsschicksal* of lotgeval van het genot van de drift met zijn reële belang (*Bedeutung*) qua genot, het geval van het karakter. In een analyse faseert zich dat onderscheid meestal in de tijd: iemand komt toe met een neurose, met een symptoom, maar na analyse van de onbewuste zin daarvan komt, als een duvel uit dat doosje van de neurose, plots een *Charakterzug* tevoorschijn - een 'karaktertrek' die dus zou beantwoorden aan de verschijning van iets van de orde van het reële, de drift of het genot.

Probleem is dan vaak dat die karaktertrek in een mum van tijd zodanig vervelende vormen aanneemt, dat daardoor de vrije associatie, of het werk onder overdracht, zo goed als onmogelijk wordt. In Freuds ervaring blijkt het 'karakter' zich dus altijd te ontpoppen tot een factor van *Arbeitshemmung*, een 'werkremming'. Of nogmaals samengevat: het is het reële van een of andere drift dat, onder de vorm van een bepaald karakter, weerstand biedt tegen het symbolische werk van de vrije associatie zoals gevraagd door de Ander. En dat niet alleen in de experimentele situatie van een analyse maar ook in het werk van alledag.

Uiteraard bestaan er nog tal van andere werkremmingen dan deze die resulteren uit een of ander driftmatig bepaald karakter.^{18[18]} Hier wil ik mij echter beperken tot die karakteriële werkremmingen. Het is mogelijk om een heuse freudiaanse karaktertypologie op te stellen, met het accent op de wijze waarop het reële van een of andere drift in elk van die karakters het symbolische werk van vrije associatie in relatie tot de Ander kan stremmen. Daarbij zou het weinig moeite kosten om telkens te extrapoleren naar het echte werk, in de echte wereld - een analyse toont slechts als karikatuur wat ook in normale arbeidsverhoudingen voor heel wat onderhuidse spanningen en contractbreuken zorgt, namelijk dat het 'karakter' vaak een belemmering blijkt om in dienst van een Ander te werken.

¹⁸ Een overzicht biedt "Hemmung, Symptom und Angst" (1926).

anale & urethrale karakter:
anale & urethrale drift (R)

Een eerste aanzet tot een *Charaktertypologie* van de *Arbeitshemmung* biedt "Charakter und Analerotik", uit 1908. Daarin construeert Freud voor het eerst een verband tussen een bepaalde drift en een aantal *Charaktereigenschaften*. Vertrekpunt is het probleem met de anale drift, die zich nooit volledig voegt onder het genitale primaat, in dienst van de coïtus. Er blijft een rest, een anale rest, die *aufgezehrt* of 'opgeteerd' wordt in drie karaktertrekken.

Een eerste anale karaktertrek, ook genetisch gesproken, is 'eigenzinnigheid' - in het meest negatieve extreem wordt dat 'koppigheid' en 'wraakzucht'. Basismanifestatie daarvan is de weigering van de kleuter om zijn kaka af te staan en dus op de pot te gaan, wanneer zijn moeder dat vraagt, in de periode van de zindelijkheidstraining: "Ik doe mijn ding waar en wanneer het mij belieft!". Later kan dat dan ontaarden tot een dwangneurotisch karakter dat er telkens opnieuw in slaagt om zijn bazen te suggereren dat hij 'iets' te bieden heeft, eventueel dat hij 'potentieel' heeft - maar die bazen kunnen blijven vragen en wachten tot ze dood vallen, hun zin krijgen ze toch nooit. Er komt enkel iets uit wanneer het de dwangneuroticus zelf belieft - en dat wordt dan meteen een memorabele gebeurtenis, een waar exploot, dat in anale termen beantwoordt aan een plotse oncontroleerbare diarree.

De tweede anale karaktertrek - 'spaarzaamheid' die tot 'gierigheid' kan ontaarden - vindt eveneens zijn oorsprong in de weigering om op de pot te gaan. Het kind pot zijn kaka dan maar op in zichzelf, maakt van zichzelf een 'sparpot'. En ook dat kan weer een matrijs vormen voor een karakteristieke, benauwde verhouding, dit keer tegenover geld: ook dat geld wordt eerst weer opgepot om dan plots in een soort diarree massaal door deuren en vensters gegooid te worden.

De meest relevante anale karaktertrek in verband met werk is echter de zogenaamde *Ordentlichkeit*. In eerste instantie manifesteert die 'ordentelijkheid' zich als een obsessie met lichamelijke properheid of netheid, de weigering om zijn handen vuil te maken - voor Freud is dat een primaire reactie tegen het genotvolle spel met de eigen kaka. Later kan zich dat vertalen op karakterieel vlak als 'ordelievendheid', als een obsessie met fatsoen en wellevendheid, maar ook als de dwang om scrupuleus te doen zoals het hoort, om zich aan de regels te houden, vooral op het vlak van werk: "Als iedereen nu eens zou beginnen met zich aan de regels te houden, dan zou iedereen perfect *verlässlich* of betrouwbaar zijn ... want zonder verlangen!".

Op het eind van deze tekst over het anale karakter alludeert Freud ook nog even op het urethrale karakter, met de intrigerende uitspraak over de *unmässig brennende Ehrgeiz der einstigen Enuretiker*. Zoals hogerop reeds aangegeven suggereert Freud, onder andere vanuit zijn eigen geval, dat er een verband zou bestaan tussen de urethrale drift, zoals die tot uiting komt in de *enuresis* of het bedplassen, en de karaktertrek van de 'mateloos brandende ambitie'. Later zou Freud herhaaldelijk benadrukken dat dit verband veel sterker is dan dat tussen het anale genot en de triade gierigheid-koppigheid-scrupulositeit. Desondanks zou hij dat verband nooit zelf theoretisch gronden of stofferen vanuit zijn eigen psychoanalytische kliniek, dus vanuit een kliniek onder overdracht. Omdat dit probleem inderdaad te dicht bij zijn eigen bed kwam?

Hogerop wees ik er ook al op dat Rank, Abraham en Ferenczi dit verband probeerden te documenteren en uit te werken, vanuit een dialectiek tussen twee soorten ambities: onder de vele oppervlakkige en vluchtige, vaak ook verborgen gehouden ambities wordt het urethrale karakter altijd verteerd door die Ene mortifere ambitie om zich volledig te laten gaan, zich volledig te laten leeglopen, van zichzelf een gat te maken. In het meest extreme geval laat het urethrale karakter plots al die kleine oppervlakkige ambities vallen, omdat de druk te groot wordt, en pleegt hij zelfmoord.

Ook van die tomeloze urethrale ambitie moet meteen duidelijk zijn wat de relevantie kan zijn in

verband met werk – als radicale factor van *Arbeitshemmung*, die zelfs in de richting van burnout kan gaan.

Dat anale en dat urethrale karakter zijn echter niet de beste voorbeelden voor mijn freudiaanse stelling, dat het reële van de drift onder de vorm van een bepaald karakter weerstand biedt tegen het symbolische werk van de vrije associatie dat gevraagd wordt door de Ander. In 1908, op het moment dat Freud beide karakters analyseert, stelde de overdracht immers nog niet zo een probleem; het anale en urethrale karakter zou hij dan ook nog niet analyseren als overdrachtsweerstand tegen het werk van vrije associatie, maar enkel in relatie tot het reële van hun driftmatige oorsprong.

*uitzonderingen, zij die ten onder gaan aan hun succes
en misdadigers uit schuldbewustzijn:
narcisme (I) en Oedipus (S)*

Wel expliciet als weerstand tegen de *psychoanalytische Arbeit* van de vrije associatie onder overdracht situeren zich de drie *Charaktertypen* uit de tekst van 1916, met de gelijknamige titel "Einige Charaktertypen aus der psychoanalytischen Arbeit". Het betreft een bepaald type uitzondering, een bepaald type mislukkeling en een bepaald type misdadiger.

Een eerste karaktertype, waarop Freud effectief botst in de loop van zijn analyses, zijn de *Ausnahmen* of 'uitzonderingen'. Een bepaald type patiënt blijkt zich niet te kunnen houden aan de *unliebsame Notwendigkeit* of de 'bittere noodzaak' van de vrije associatie, vanaf een bepaald punt slagen zij er dus niet meer in om te werken onder overdracht, uit liefde tot hun analyticus. In plaats daarvan beginnen ze plots zijn exclusieve liefde op te eisen - zonder daarvoor te hoeven werken: "Ik ben uitverkoren, ik moet als enige niet werken voor Uw liefde!"

Volgens Freud blijkt het in dergelijke gevallen vaak te gaan om een imaginair te noemen eis tot schadeloosstelling, bij mensen die in hun vroegste kindertijd effectief zwaar getroffen geworden door het lot, zonder dat henzelf enige schuld trof. Daardoor zijn ze onherstelbaar gekwetst in hun narcisme.

Ze zijn bijvoorbeeld gehandicapt geboren, lang ziek geweest als kind, of ooit 'mismeesterd' geworden door de geneeskunde.^{19[19]} Delicater is al dat Freud ook De Vrouw als dusdanig in die reeks plaatst: in het algemeen zouden vrouwen zichzelf immers beschouwen als *infantil geschädigt, ohne ihre Schuld um ein Stück verkürzt und zurückgesetzt*. Uiteindelijk brengt dat ook de vrouw tot een weigering van het werk van de vrije associatie; verbitterd tegenover de moeder die hen niet als man op de wereld zette, verlangt ze bij wijze van compensatie gratis liefde van een vaderlijke analyticus. We nemen inderdaad aan dat dit overdrachtsprobleem zich bij voorkeur manifesteert in verhouding tot een analyticus die zich in de vaderlijke positie verschanst, een neiging die Freud inderdaad niet vreemd was.

Freud blijft streng: in het belang van de analysant, de vrouw bijvoorbeeld, heeft het geen zin om in te gaan op die narcistische eis om niet te hoeven werken voor de liefde. In de kindertijd van al die 'objectief benadeelde categorieën' is immers al meer dan voldoende gebleken dat het toekennen van privileges, bij wijze van compensatie, hun *Unbotmässigkeit* of 'opstandigheid' tegenover hun lot slechts kan aanzwengelen.

Een tweede karaktertype dat een probleem vormt voor de *psychoanalytische Arbeit* van de vrije associatie omschrijft Freud als *die am Erfolge scheitern*, degenen die ten onder gaan aan hun succes. Na lange tijd keihard werken slaagt iemand erin om een bepaalde, bewust gekoesterde ambitie te realiseren – maar op dat hoogtepunt valt hij als het ware meteen door de mand, dus weer een variant op de krater waarover we het

¹⁹ Meer algemeen, op cultureel vlak, suggereert Freud dat ook volkeren met *leidensschweren Vergänglichkeit* - zwaarbeproefde volkeren dus, zoals zijn eigen Joodse volk – uitverkoren menen te zijn.

hogerop al hadden.

Binnen de analyse of de overdracht zou Freud dit fenomeen later meer in het algemeen conceptualiseren als de negatieve therapeutische reactie, waarnaar ik ook al even verwees. Via het harde labeur van de vrije associatie bereikt een analysant eindelijk wat hij al zo lang wou, hij is zijn symptoom kwijt – maar dan blijkt hij plots 'niets meer te hebben', als ik dat zo dubbelzinnig mag uitdrukken – en in reactie daarop wordt hij dan bijvoorbeeld zwaar depressief, eventueel ontwikkelt hij zelfs een nieuw symptoom als houvast. Waar men in eerste instantie neurotisch wordt doordat men niet krijgt wat men wil, blijkt het uiteindelijk allemaal nog een stuk erger als men wél krijgt wat men wil: "Alsof ze hun geluk niet kunnen verdragen!", zegt Freud, alsof duistere *Gewissensmächte* het genot van de wensvervulling teniet doen.

Daarvan geeft Freud een aantal voorbeelden. Ondanks het feit dat hij ook dit fenomeen ontdekte binnen de context van de *psychoanalytische Arbeit* van de vrije associatie, dus binnen de context van de overdracht, betreft het allemaal voorbeelden 'buiten de overdracht': twee gevallen van psychose en twee literaire 'gevallen'. Opvallend is wel dat het in drie van die vier gevallen om een ambitieuze vrouw gaat – alsof het realiseren van ambities vooral gevaarlijk zou zijn voor vrouwen!

In de twee klinische gevallen lukt de realisatie van een ambitie een psychotische opstoot uit. Een jongedame weet zich op te werken tot wettige echtgenote van een bekend kunstenaar – en wordt paranoïde. Een ouderwordende prof kan eindelijk zijn aanbeden leermeester opvolgen – en wordt melancholisch.

Het eerste literaire geval is dat van Shakespeare's Lady MacBeth. Zij gaat letterlijk over lijken om koningin te worden, en verklaart daarvoor zelfs haar vrouwelijkheid veil te hebben. Maar eenmaal die tomeloze ambitie gerealiseerd stort ze compleet in: na een eerste dwangneurotisch lijkende passage, met het fameuze handenwassen, lijkt ook zij te vervallen in een melancholische kleinheidwaan – waarin ze eindelijk onder ogen durft zien dat ze zelf schuld draagt aan haar kinderloosheid.

Interessant hierbij is overigens ook het verschil van Lady MacBeth met haar man. Ook deze wordt verteerd door de ambitie om koning te worden, maar daarin laat hij zich toch vooral leiden door het verlangen van zijn vrouw. Tegengesteld aan haar heeft hij er dan ook niet alles voor over om 'zijn' doel te bereiken: hij heeft daarvoor bijvoorbeeld niet zijn mannelijkheid veil. Eenmaal zijn ambitie gerealiseerd stort hij niet echt in, maar wordt hij gewoon de cynische smerlap die hij in de grond altijd al was geweest.

Een tweede literair geval is dat van Ibsens Rebecca, uit "Rosmer's Holm". Nadat zij zich via allerlei intriges heeft weten op te werken tot wettige echtgenote van Rosmer, komt Rebecca plots tot het besef dat haar zogenaamde 'stiefvader' feitelijk haar natuurlijke vader moet zijn geweest, en dat dus de relatie die ze ooit met hem had incestueus was. Op dat moment haakt ze dan ook volledig af, ze ontzegt zich haar grote liefde. Het is trouwens naar aanleiding van deze analyse dat Freud voor het eerst de idee van een verlamme Oedipale schuld oppert.

Het derde *Charaktertype*, dat van de zogenaamde 'misdadiger uit schuldbewustzijn', wordt door Freud wel meteen expliciet geanalyseerd als een probleem hebbend met de *psychoanalytische Arbeit*, dus als probleem binnen de overdracht. Freud ontdekt immers dat bepaalde analysanten vanaf een bepaald moment in hun analyse systematisch een of andere kleine 'misdaad' plegen. In de analyse zelf houden ze zich op het eerste zicht aan het werk van vrije associatie, maar de *stress* die dat werk veroorzaakt moeten ze blijkbaar 'afreageren' buiten de analyse. Ze kunnen zich niet inhouden om 'iets' te doen, dat ze anders nooit zouden doen, en dat ze bovendien zelf ook afkeuren, en waarmee ze dan ook heel verveeld zitten om het hun analyticus te bekennen – dat is het fenomeen dat men *acting out* noemt.

Freuds analyse van die *acting out* brengt dan aan het licht dat dergelijke 'stoute' analysanten zich ook al in de puberteit zo 'stout' hadden gedragen. Toen was dat duidelijk als provocatie van straf, straf waarna ze dan weer even braaf konden wezen als voorheen. Daaruit trekt Freud het koene besluit dat een bepaald soort schuldgevoel blijkbaar aan de misdaad vooraf kan gaan, wat eens te meer verwijst naar de

oedipale schuld.

Meteen naar het werk vertaald: wat men moet doen, de 'goede daad' van het werk, wordt dus gevlucht in allerlei misdadjes - en dit teneinde die oedipale schuld te binden. Dankzij die misdadjes weet men eerst en vooral waaraan men schuldig is. En als ze bovendien nog eens bestraft worden ook – *die bleichen Verbrecher* of 'fletse misdadigers' leggen het inderdaad altijd zo onhandig aan boord dat ze wel moeten gesnapt én dus gestraft worden – als dus die misdadjes bovendien nog eens gestraft worden, dan is dergelijk karakter weer helemaal op zijn gemak.

Ikzelf heb de indruk dat heel wat financieel-economische 'sjoemelaars', zoals die de laatste tijd heel vaak de pers halen, in aanmerking komen voor dit karaktertype: fatsoenlijke werkers tijdens de officiële werkuren, maar kleine criminelen na hun uren.

Voorgaande drie karaktertypes ontdekte Freud dus eerst binnen de overdracht, als weerstand tegen het werk van vrije associatie. In zijn theoretische benadering daarvan ligt het accent dan ook op het imaginaire van het narcisme én het symbolische van het Oedipuscomplex. Anderzijds, en dat is dan het omgekeerde probleem van dat rond het anale en urethrale karakter, brengt Freud die drie karakters nog niet zelf expliciet in verband met het reële van één of andere drift.

ewige Säuglinge:
kleine zelfstandige (I), orale drift (R) en *Nährvater* (S)

Ik herhaal even: eerst benaderde Freud het 'karakter' als lotgeval van het reële van de drift; en vervolgens benaderde hij het als symbolisch én imaginair bepaalde weerstand tegen het symbolische werk van vrije associatie onder overdracht. Het is pas in een derde tijd dat hij dat karakter tegelijkertijd langs die twee kanten zou benaderen – het geval voor het orale karakter. En daarmee wil ik eindigen.

Wat is de basis van het oraal karakter? Zoals het anale karakter een beetje teveel moet genoten hebben van het spel met de eigen kaka en het urethrale karakter van het bedplassen, zo moet het orale karakter teveel genoten hebben van de moederborst. Volgens Freud blijven orale karakters *ewige Säuglinge die sich von den beglückenden Situation an de Mutterbrust nicht losreissen können* - eeuwige zuigelingen die zichzelf niet hebben kunnen losscheuren uit de gelukzalige situatie aan de moederborst, die daaraan zijn blijven plakken - volgens Freud zullen ze dan ook nooit in staat zijn om voor hun eigen onderhoud te werken, hun eigen boterham te verdienen.

In een soort hypomanische reactieformatie kan het orale karakter wél een tijdje de indruk hooghouden meer dan wie ook in staat te zijn om voor zichzelf te zorgen. Maar uiteindelijk valt zo iemand altijd door de mand, wegens te onhandig, of te weinig talent – aldus Freud. En vanaf dat moment raken ze op de sukkel. Uiteindelijk weten ze zich te redden door zich als een soort vampier vast te klampen aan de Ander – het betreft dan wel een heel specifieke, hybride Ander, die Freud een *Nährvater* noemt, een 'voedstervader' of een vader-met-borsten.

Van dat orale karakter, dat dus niet voor zijn eigen kost kan werken en zich vastzuigt aan een 'voedstervader', geeft Freud twee gevalsstudies in "Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert", tekst uit 1922.

Het eerste geval is inderdaad dat van Christophe Haizmann, een zeventiende-eeuwse ambachtelijke schilder. Na de dood van zijn vader werd Haizmann zo depressief dat hij moest stoppen met werken. Ten einde raad verkocht hij dan maar zijn ziel aan de duivel – die hem inderdaad verschenen was onder de beloftevolle gedaante van een vader-met-borsten. Dat geschreven pact met die duivelse 'voedstervader' genas Haizmann wel van zijn depressie; zijn *Arbeitshemmung* en dus ook zijn *Lebenssorge*

bleven echter onverminderd voortbestaan.

De stelling van Freud is dat het Haizmann op een bepaald moment moet gaan dagen zijn dat hij eigenlijk een mislukking was als schilder, maar dat hij dat alsnog voor zichzelf had weten te verbergen door zijn depressie: "Het is niet omdat ik geen talent heb als schilder dat mijn werk niet wil lukken, maar omdat ik depressief ben!". Eenmaal zijn depressie geweken, dankzij dat duivelspact, dreigde hij zich dan ook bewust te worden van zijn professionele mislukking. Teneinde daarvoor blind te kunnen blijven begon Haizmann dan maar allerlei lapsussen te maken, bijvoorbeeld toen het klooster, waarin hij ondertussen zijn toevlucht had gezocht, hem een kopie vroeg van zijn duivelspact – die lapsussen beantwoordden volgens Freud duidelijk aan een verlangen om definitief opgenomen te worden in dat klooster – wat Haizmann uiteindelijk ook lukte, zodat hij voor de rest van zijn dagen niet meer voor eigen rekening hoefde te werken.

We kunnen ons natuurlijk ook de vraag stellen – zoals Freud doet – of de lapsussen van Haizmann bij het kopiëren van zijn duivelspact eigenlijk wel onbewust te noemen zijn; misschien vervalste hij dat gewoon op bewuste wijze, zoals men heden foefelt met ziektebriefjes, om niet meer te hoeven werken? Freud stelt echter dat het quasi onmogelijk is om de bewuste ziektesimulatie van de plantrekker te onderscheiden van de 'onbewuste ziektesimulatie' in de hysterie.

Zo ging dat dus al in de zeventiende eeuw: een zelfstandig ambachtsman dreigde 'failliet' te gaan en liet zich dan maar 'opnemen', via bewust of onbewust vervalste ziektebriefjes. We hoeven echter zelf niet teveel te extrapoleren: op het eind van de tekst over Haizmann maakt Freud zelf immers een verrassende sprong naar de twintigste-eeuwse *Kaufmann*, de 'zakenman' of 'handelaar'. Freud lijkt het daarbij vooral te hebben over een bepaald type 'kleine zelfstandige'.

Dat is het type dat er een tijdlang alles voor gedaan heeft om op elk vlak een toonbeeld van 'zelfstandigheid' te belichamen. Nooit is er enig probleem. Maar plots gaat niets meer, een zware neurotische depressie lijkt het wel. Dergelijke depressie beschouwt Freud echter als een soort *Gaukelspiel*, een 'voorgegoochelde' of 'gesimuleerde' neurose –waarop ik al even alludeerde in het geval van Haizmann. Ik probeer dat nu nog even uit te leggen in het typische geval van de 'kleine zelfstandige'.

Ondanks al zijn hypomanisch gedoe bevroedde deze altijd al op duistere wijze dat hij eigenlijk niet in staat is om op eigen benen te staan, wegen 'te weinig talent'. Op het moment dat hij daar nog moeilijk naast kan kijken, omdat hij bijvoorbeeld aan de rand van het failliet staat, vlucht hij snel in een of ander psychisch probleem, bijvoorbeeld een 'depressie'. In plaats van op realistische wijze te proberen om te redden wat nog te redden valt, gaat hij zijn werk compleet verwaarlozen, en houdt hij zich alleen nog bezig met zijn eigen gezondheid, op even hypomanische wijze als voorheen met zijn werk. Gevolg is dan ook dat deze 'kleine zelfstandige' binnen de kortste keren effectief failliet gaat en in een klap alles verliest, niet alleen zijn werk maar vaak ook zijn gezin. Dat failliet op elk gebied kan hij nu echter wel wijten aan die onverklaarbare 'depressie' die hem overvallen heeft, én ook aan de onkunde van de Ander, de geneeskunde, om daaraan iets te doen – in plaats van dat te moeten wijten aan zijn eigen reële onkunde. En vanaf dat moment blijkt de 'kleine zelfstandige' in het diepst van zijn gedachten inderdaad een 'eeuwige zuigeling' te zijn – een 'zuigeling' die maar één verlangen heeft, namelijk tegen het leven beschermd te worden en gevoed te worden door een 'voedstervader', een vader-met-nooit-opdrogende-borsten, zoals bijvoorbeeld het OCMW, of de ziekenkas, of een sterke vrouw ...

Die orale psychologie van de 'kleine zelfstandige' blijkt Freud inderdaad expliciet uit zijn eigen kliniek te halen, vanuit zijn ervaring met een typische 'weerstand' die hij blijkbaar geregeld zag verschijnen in de overdracht. Het scenario is typische, alle analytici kennen het. Een 'kleine zelfstandige' staat aan de rand van een failliet, en klampt eerst iedereen in zijn omgeving aan, om uiteindelijk in opperste paniek bij een analyticus toe te stuiken: "Zeg mij wat ik moet doen!", zo luidt dan de eis. "Vrij associëren!", kan de analyticus slechts repliceren. Uiteraard kan, moet men een analysant eerst wat geruststellen, in de

preliminaire gesprekken. De ervaring leert echter dat het vooral het spreken in de vrije associatie is dat die paniek doet luwen. In het typisch scenario zal de 'kleine zelfstandige' vanaf dat moment bijzonder enthousiast worden, en in zijn analyse op voorbeeldig 'zelfstandige' wijze aan het 'werk' gaan met die vrije associatie. Maar misschien ook weer een beetje te 'zelfstandig': zijn analyticus gunt hij immers zo goed als geen spreekrecht, in elk geval niets van wat zijn analyticus zegt lijkt door te dringen. Het betreft dus een volledig in zichzelf besloten, letterlijk 'zelfstandige vrije associatie'. Maar net als in het leven zelve van dit type analysant treedt in die associatie plots een onherroepelijk keerpunt op. Op een bepaald moment is de 'kleine zelfstandige' immers, zoals hij zelf zegt, "volledig uitverteld". En dan is het de beurt aan de Ander, zijn analyticus: "En gij nu!". Vanaf dat keerpunt stelt de 'kleine zelfstandige' zich compleet afhankelijk op en moet de Ander hem haarfijn voorzeggen wat hij moet doen. "Ik heb U alles verteld, zegt gij mij nu al wat ik moet doen!". En bij die eis blijft het dan meestal. Wat Freud apodictisch doet stellen dat aan dergelijke orale karakters uiteindelijk niet veel te doen valt.

Samenvatting

De weinige psychoanalytische studies die expliciet over 'werk' handelen, zijn sterk ideologisch gekleurd. Geïnspireerd door Lacan moet dan ook in een eerste beweging teruggekeerd worden tot de ethiek die zich op dat vlak laat afleiden uit Freuds kliniek. Een drietal elementen dringen zich meteen op.

Vooreerst: tegengesteld aan wat wel eens beweerd wordt, vooral vanuit selfpsychologische hoek, had Freud het nooit over het einddoel van een analyse in termen van "het vermogen om te beminnen, te werken ... en zich te ontspannen" - maar wel over *Leistungs- und Genussfähigkeit*, wat terzelfder tijd breder én enger is.

Anderzijds blijkt het, in een Lacaniaanse terugkeer tot Freud, ook wel mogelijk om het hele proces van de onbewuste formaties in de neurose, de vrije associatie én de interpretatie in de analyse, en tenslotte ook de analytische positie, om dus die drie tijden te beschrijven in termen van 'werk' - en dat op een wijze die toelaat van relevante conclusies te formuleren voor 'werk' in het algemeen.

Tenslotte is er het bijzonder uitgebreide en gedifferentieerde hoofdstuk van de pathologie van de arbeid, de zogenaamde 'arbeidsremmingen', waarbij vooral de notie 'karakter' een sleutelrol speelt: verschillende 'karakters' blijken zich te ontpoppen tot bronnen van reële weerstand tegen het symbolische vruchtbaar 'werk', zowel in de analyse als daarbuiten.